

ПРИЛОЗИ

Tatjana Koprivica

FRESKA SA PREDSTAVOM SVETOG HRISTOFORA U STAROM BARU

Srednjovjekovno zidno slikarstvo u Starom Baru je sačuvano samo fragmentarno¹. U nauci je bilo nepoznato sve do 1962. godine, kada je Đurđe Bošković publikovao rezultate istraživanja koja je sa saradnicima vršio 1958. i 1959. godine.

Predstava svetog Hristofora, koja je predmet našeg rada, naslikana je u pravougaonoj niši na sjevernom prizemnom zidu zgrade br. 153, postavljene uz unutrašnju gradsku kapiju², u neposrednoj blizini crkve Svetog Nikole³.

Đ. Bošković, koji se bavio arhitekturom ove zgrade⁴, smatra da je u njoj bilo svratište za putnike koji su u grad stizali kasno noću, nakon

1 O srednjovjekovnom slikarstvu u Starom Baru, cf. Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd 1962, 258-259; П. Мијовић, *Сликарство и примењена уметност*, in: *Историја Црне Горе III, Титоград* 1970, 280; С. Fisković, *Dalmatinske freske*, Zagreb 1965, 16; П. Мијовић, Вјечно на Крајини, in: *Вирџазар. Бар. Улциј, Цетиње-Београд* 1974, 38.

2 Đ. Bošković, *op. cit.*, 74, *et passim*, sl. 95-102, t. XIX a, XLVIII a-XLIX c, LIII b.

3 *id*, *op. cit.*, 103, *et passim*, sl. 134-151, t. VIII, IX, LIII a-LXII e.

4 Zgrada je imala prizemlje i sprat. Na njenoj sjevernoj strani su bila dva velika lučna otvora. Na sjevernom fasadnom zidu, radenom pritesanim kamenom i grubim kvadarima, primijetni su tragovi preziđivanja. U istočnom dijelu zgrade dozidana je prostorija zasvedena poluoblíčastim svodom. U njoj su pronađeni djelovi oklopa, kaciga i koplje. Južni zid zgrade, građen od lomljenog kamena sa nagovještajem horizontalnih redova, takođe je preziđivan, i danas je djelimično pokriven malterom. Moguće da je bio stariji od same zgrade i da je služio kao ojačanje spoljnog gradskog zida. Uz njega je pronađen banak za sjedenje, kao i pločnik formiran od većih pravougaonih ploča, Đ. Bošković, *op. cit.*, 102, t. XIX b, LVII b, c.

zatvaranja kapija⁵. Povremeno, za vrijeme epidemija, ovaj prostor je služio i kao karantin u kome su putnici provodili nekoliko dana prije nego što bi dobili odobrenje za ulazak u grad.

U dokumentu od 12. maja 1247. godine o sukobu barske i dubrovačke crkve na skupu starješina grada Bara i naroda sa izaslanikom pape, kanonikom Matejom iz Dubrovnika koji je poslat da pročita pisma dubrovačkog nadbiskupa, pominje se *hospitium*⁶ u koji su se sklonili Dubrovčani. Đ. Bošković smatra da *hospitium*⁷ zgrade 153, vjerovatno, nije isti onaj koji se navodi u pomenutom dokumentu, jer je zgrada br. 153 nastala krajem XIII i početkom XIV vijeka.

U sačuvanim arhivskim dokumentima iz XIV vijeka je zabilježeno da su «*karavani dolazili do crkve Svetog Nikole i svratišta, tamo konačili i prodavali «robu na veliko» trgovcima iz grada*»⁸.

Sveti Hristofor je naslikan na sjevernoj, bočnoj strani niše, na plavičastoj pozadini⁹. Njegova predstava je danas dosta oštećena, posebno inkarnat, desna strana tijela i lijevi bok. Svetitelj je prikazan kao Hristonosac, obučen u kratku crvenu haljinu i bosonog. Od malog Hrista, koji je sjedio na ramenu svetog Hristofora, očuvan je samo donji dio haljine oker boje i stopala. Svetitelj desnom i lijevom rukom pridržava štap zelene boje. Pored predstave svetog Hristofora nije sačuvan natpis.

Na frontalnoj strani niše, danas skoro potpuno oštećena, je fresko-ikona Bogorodice. Za rekonstrukciju ove kompozicije, kao i predstave svetog Hristofora, dragocjen je opis Đ. Boškovića¹⁰. Prema njegovom opisu, Bogorodica je bila naslikana na tamno plavom fonu, skoro u prirodnoj veličini. Oko cijele predstave je bila tamnocrvena bordura, dok je unutrašnjost bila oivičena bijelom trakom. Na talasastoj traci, pri vrhu

5 Đ. Bošković, *op. cit.*, 206, 222; Б. Храбак, *Под окриљем млеџачког лава*, in: *Бар зраг њој Румијом*, Бар 1984, 53. P. Mijović, Arheološka i kastelološka istraživanja u Baru, in: *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar 1995, 44. Sličan *hospitium* je u XIV vijeku podignut na prvom spratu Sponze u Dubrovniku, cf., J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 22-23.

6 T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV (1236-1255)*, Zagreb 1906, dok. 280, 318.

7 U izvorima se susreću termini *hospital*, *hospicijum* i *ksenookij* - jesu li to različite ustanove ili su samo imena drugačija. Većina karitativnih ustanova se naziva *hospitium*, ali se istim terminom nazivaju i gostionice, kao i mjesta gdje su se zbrinjavali hodočasnici. *Hospitali* su od XI vijeka, osnovani uz benediktinske manastire, van gradskih zidina, da bi kasnije brigu o njima preuzimale bratovštine i komune, M. Mogorović-Crljenko, *Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku*, Povijesni prilozi 23, Zagreb 2002, 105, 115.

8 Ž. Milović, S. Mustafić, *Knjiga o Baru*, Bar 2001, 35.

9 Đ. Bošković, *op. cit.*, 102, 258, sl. 133.

10 *Id.*, *op. cit.*, 102.

predstave, je visila nabrana tamnocrvena draperija. Od predstave Bogorodice je bila očuvana, djelimično, desna strana glave, odnosno tjemena sa nimbom, desno rame, i pri dnu, desni dio maforiona. Nimb je bio naslikan okerom, optočen spolja bijelom i iznutra crvenom trakom. Maforion je indigo plave boje, a na rubu, kod glave iznad čela, na dva mjesta oivičen oker bordurom. Glava Bogorodice je bila nagnuta malo prema lijevom ramenu. Predstave svetog Hristofora i Bogorodice su rađene u kombinaciji *al secco* i *al fresco*¹¹.

O životu svetog Hristofora znamo vrlo malo. Postradao je oko 250. godine, za vrijeme progona cara Decija¹². Sredinom V vijeka posvećena mu je crkva u Bitiniji, odakle se njegov kult počeo širiti ka Konstantinopolju i Siciliji.¹³ Legenda o svetom Hristoforu poznata je u VIII vijeku i na grčkom i na latinskom jeziku¹⁴. Prvobitno je ovaj svetitelj predstavljao onog koji nosi Hrista u svom srcu¹⁵. Od kada je, u XIII vijeku, u *Zlatnoj legendi* Jakobus de Voragine zabilježio epizodu o čudu kada je Hristofor na rijeci prenio malog Hrista¹⁶, u zapadnoevropskom slikarstvu je ustanovljen novi ikonografski tip ovog svetitelja sa Hristom na ramenu.

Kult svetog Hristofora je posebno poštovan u Svetom Petru u Rimu, Sent Deniju kod Pariza i Santa Trinita della Cava u blizini Sorenta¹⁷.

Predstava svetog Hristofora koji gazi rijeku, nosi Hrista na ramenima i drži rascvjetali štap, a koja se od XII vijeka pojavljuje u romaničkom slikarstvu južnih Alpa, na rijeci Rajni i u Španiji, je postala posebno popularna u XIV i XV vijeku na Zapadu i istočnom Mediteranu. Slikan je na fasadama gradskih zidina, na mostovima, na ulazu u crkve ili na sjevernim zidovima crkava, odmah do ulaza. Vjerovalo se u apotropijsku moć ovog svetitelja. Čovjeka koji pogleda svetog Hristofora će tog dana izbjeći smrt ili nesreću, «*Christophorum videas, postea tutus eas*»¹⁸. Svetog Hristofora su posebno poštovali mornari i putnici. Štitio je protiv nesreća na vodi, oluja i posebno

11 Freske su slikane na dosta punom sloju maltera, debljine 1, 5-5 cm, cf. Đ. Bošković, *op. cit.*, 102.

12 *Dictionnaire historique de Saints*, publié sous la direction de John Coulson, Paris 1964, 107-108.

13 C. Jöckle, *Encyclopedia of Saints*, London 1997, 106-110; J. Hall, *Dictionary of Subject & Symbols in Art*, Icon editions, 1979; 68-69.

14 D. Farmer, *Dictionary of Saints*, Oxford 1996, 97-98.

15 L. Réau, *Iconographie de L' Art Chrétien*, III, Paris 1958; 304.

16 J. de Voragine, *The Golden Legend, Readings on the Saints*, translated by W. G. Ryan, vol. II, Princeton University Press 1995, 10-14.

17 C. Jöckle, *op. cit.*, 108.

18 L. Réau, *op. cit.*, 305.

iznenadne smrti. Sveti Hristofor je, uz sv. Sebastijana, sv. Roka, sv. Egidija, sv. Valentina i sv. Hadrijana, bio i zaštitnik od kuge.

U pobožnosti kasnog srednjeg vijeka na Zapadu veoma su poštovani 14 svetitelja zaštitnika u nevolji¹⁹. Od njih je, uz svetu Varvaru, najčešće slikan sveti Hristofor. Kako je narod vjerovao, njima je Bog dao vlast da svakog mogu spasiti opasnosti koja neposredno prijeti. Katolička crkva je nakon Tridentskog koncila zabranila misu u slavu ovih 14 svetaca, *“s obzirom da bi se vjera za nju mogla uhvatiti kao za kakvu amajliju”*. Posmatranje predstave svetog Hristofora, naslikanog ili izvajanog, obično gigantskih dimenzija, bila je za čovjeka tog vremena dovoljna zaštita od kobnog kraja.

U ikonografiji vizantijskog svijeta posebno je interesantna predstava Hrista Kinokefala²⁰. U srpskom zidnom slikarstvu srednjeg vijeka predstave svetog Hristofora susrećemo od XIII vijeka²¹. Slika se kao mladi mučenik, u poprjsu ili kao stojeća figura sa krstom u ruci, kao sveti ratnik i kao Hristonosac.

«*Magister Andreas Buvina pictor de Splaeto*» je u XIII vijeku predstavio svetog Hristofora na peristilu Dioklecijanove palate koja je pretvorena u srednjovjekovni gradski trg Svetog Duje²². U XV vijeku slikan je u predvorjima crkava Svete Marije na Mljetu²³ i Sv. Đurađa u Subđurđu na Španu²⁴.

U Kotoru, na zapadnoj fasadi crkve Svete Ane, sačuvana je predstava svetog Hristofora iz XIV vijeka, slikanog prema vizantisjskom ikonografskom i stilskom uzoru, i signiranog ćirilskim natpisom²⁵.

U sačuvanoj arhivskoj građi nije nam sačuvan nijedan podatak o predstavi svetog Hristofora, kao ni o njegovom slikaru²⁶. Sva je prilika da je u

19 J. Hojzina, *Jesen srednjeg vijeka*, Novi Sad 1991, 228-229.

20 L. Réau, *op. cit.*, 307-308.

21 И. М. Ђорђевић, *Свети Христифор у српском зидном сликарству средњега века*, Зограф 11 (1980), 63-67; С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 204-205, сл. ЛЦИИ.

22 Predstave ovog svetitelja se pominju u pamicama koje su vodene na javnom suđenju 1411. i 1517. godine (...“*tribunale sulla piazza di D. Doimo presso l' imagine di S. Cristoforo*”... ,“*sub imagine sancti Christophori in platea Sancti Domnii Spalati*”), cf. C. Fisković, *op. cit.*, 16.

23 *Ibid.*, *op. cit.*, 16.

24 Sveti Hristofor je ovdje naslikan sa dugim štapom, procvjetalim ljiljanom i malim Hristom. Ova predstava je dočekivala hodočasnike koji su, kako nas obavještavaju pjesnik Ignjat Đurđić i analista Petar Lukari, dolazili iz Dalmacije, Bosne i Srbije, cf., C. Fisković, *op. cit.*, 25.

25 R. Vujičić, *Freska s likom Sv. Hristofora na pročelju crkve Sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24 (1984), 39-42; V. J. Ђурђић, *Језици и писмена на средњовјековним фреско-написима у Боки Которској: значај за културу и уметност*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор* 1997, 259-260.

26 U XV vijeku se u dubrovačkim dokumentima pominju dva slikara iz Bara, Nikola (*Nicolaus filius Zagn de Antibarо*) koji je 1430. počeo šestogodišnje učenje kod slikara Tonka Perkuturovića, i Božidar iz Mrkojevića, koji se pominje u dokumentu iz 1440.

Starom Baru naslikan u XV vijeku²⁷. Stilski i ikonografski elementi ukazuju na uzore zapadnog porijekla.

Fresko-ikona Bogorodice nam, zbog stanja očuvanosti, ne dozvoljava da utvrdimo da li je nastala istovremeno sa predstavom svetog Hristofora i da li je radio isti slikar. Do danas nam nije poznata ni jedna sačuvana ikona iz srednjovjekovnih crkava Bara. U sačuvanim srednjovjekovnim izvorima jedini pomen ikone u Baru je one iz Sv. Marije Ratačke, zbog koje su, u XV vijeku, hodočasnici u velikom broju dolazili u crkvu Svetog Đorđa u Baru²⁸.

U *Povlasticama grada Bara* koje su Mlečani izdali 19. maja 1443. godine opatiji Svete Marije Ratačke u Spiču su potvrđena sva prava, samo je u crkvi Svetog Đorđa u Starom Baru ostala ikona sa predstavom Bogorodice (*"imagine de nostra donna sancta Maria de rotezo romagna"*)²⁹. Prenešena je u Bar pošto su se Turci približavali Ratačkoj opatiji³⁰.

Ikona je bila u Bogorodici Ratačkoj 1416. godine. Marin Martulinov, prokurator manastira sv. Marije Ratačke 1453. godine, traži da se ispuni tačka iz testamenta pokojne Marije, supruge Milatina Pribojevog, pisanog 1. maja 1416. Pokojnica je zavještala samostanu 10 perpera za misu za njenu dušu, služenu pred *"anconom"* sv. Marije Ratačke³¹. Ikona se u barskoj crkvi pominje i u kapituli iz 1445³².

U srednjem vijeku hodočasnici su, putujući do mjesta hodočašća, na putu nailazili na kopije čudotvornih ikona. Služile su kao putokaz, ali i kao sredstva

godine, cf., *J. Taguh, Graha o slikarskoj ikoni u Dubrovniku XIII-XVI vek, I, Beođrag* 1952, dok. 192, 255.

27 C. Fisković je ovu predstavu datovao u XV vijek, cf., C. Fisković, *op. cit.*, 16.

28 Katedralu su Turci pretvorili u džamiju 1590. Barski nadbiskup i primas Srpski Đorđo Bjanki u svojoj kanonskoj vizitaciji 1637. godine vidio je u Zupcima dvije lijepe Bogorodičine slike, prenijete u tajnosti iz grada kada su ga Turci zauzeli; *J. Paqouuh, Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века, Beođrag* 1950, 99; Nadbiskup barski Marko Đorga u izvještaju iz 1697. kaže da se u crkvi Sv. Nikole u Zupcima nalaze ikone iz Bara, donešene nakon poraza generala Foskola, da ih Turci ne bi uništili, J. Radonić, *op. cit.*, 428.

29 S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IX*, (1423-1452), Zagreb, 1890, 173-174; Đ. Bošković, *op. cit.*, 258-259.

30 I. Ostojić, *Turska najezda i benediktinski spomenici u našim stranama*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13, Split 1961, 145.

31 Arhiv Crnogorske Akademije nauka i umjetnosti, Zbirka dokumenata iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku, fond nije arhivistički sreden i fascikle nemaju brojeve (HAD, Diversa notariae, XXXVIII (1453-1454), 148, 31. X 1453, 31). Zahvaljujemo se dr L. Blehovoј-Čelebić, koja nam je pomogla u iščitavanju ovog dokumenta.

32 DACG, Lični fond Pavla Mijovića, fond nije arhivistički obrađen i fascikle nemaju brojeve /DAV, Senato Marco Registro II, 90-90/-dokument je preuzet iz ispisa iz *Archivio di Stato di Venezia* koji se čuvaju u zaostavštini Pavla Mijovića; J. S. J. Valentini, J. S. J. Valentini, *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV, III/19*, München 1973, 89-91, n. 5117.

stimulisanja vjerskih osjećanja koja kulminiraju na kraju, gdje se klanja «*pravoj čudotvorici*»³³. Takva je i ova fresko-ikona Bogorodice u barskom *hospitiumu*.

Čudotvorne ikone imale su veliki značaj u životu srednjovjekovnih komuna. Pored spiritualnog, učestvovala su i u ekonomskom životu, bile su «*money makers*», odnosno sredstva ekonomskog prosperiteta³⁴

Hodočašće je čin popularne religioznosti i najpopularniji način ublažavanja kazne već na ovom svijetu. Veliki broj hodočasnika se posebno pojavljuje u godinama kuge, ratnih stradanja. Opsjednutost smrću stvarala je želju da se utiče na božansku volju³⁵. Najčešće se putovalo tokom ljetnjih mjeseci u Palestinu, Rim, Bari, Loreto, Asizi i Svetog Jakova u Galiciji, Sv. Franju u Asiziju. Putovanja su bila dugotrajna. Pješice bi se prelazilo oko 30 km dnevno.³⁶ To nijesu sebi mogli svi priuštiti, zahtijevalo je dosta novca, pa su neki opunomoćavali druge te odlaze na hodočašća za njih..

U arhivskim dokumentima iz XIV i XV vijeka susrećemo i Barane koji su odlazili na hodočašća u udaljene krajeve, a najviše sačuvanih dokumenata se odnose na odlazak u Svetog Jakova u Galiciju u Španiju³⁷: Dosta ih je krenulo na put 1349. godine, nakon velike epidemije kuge³⁸.

Sveti Hristofor je, u duhu pobožnosti kasnog srednjeg vijeka, iz niše sa zida *hospitiuma*, putnicima i hodočasniciima davao nadu da će tog dana izbjeći svaku nesreću. A njihov je bilo na svakom koraku.

33 Sličan je slučaj sa Gospom od Škrpjela-na kući Machin u Kotoru bila je mala niša sa slikom Gospe od Škrpjela, cf. Don N. Luković, *Zvijezda mora. Štovanje Majke Božje u kotorskoj biskupiji sa historijskim podacima*, Perast 2000 (1931), 51; S. M. Brajović, *Barokna Marijanska pobožnost i ikonografija zapadnog hrišćanstva u Boki Kotorskoj*, rukopis doktorske disertacije, Beograd 2004, 232.

34 L. Brubaker, Image, Audience, and Place: Interaction and Reproduction, in: *The Sacred Image East and West*, eds. R. Ousterhout and L. Brubaker, Urbana & Chicago, 1995, 211-213.

35 R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe c. 1215-c. 1515*, Cambridge 1995, 192.

36 P. Maraval, *Lieux Saints et Pèlerinages d' Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris 1985, 172.

37 Prezviter Nikola iz Bara obavezuje se na putovanje u Sv. Jakova u Galiciji, Arhiv CANU, Zbirka dokumenata iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku / HAD, *Diversa cancellariae*, XVI(1348-1350), 41, 11. II 1349/; Martin Skordala iz Bara obavezuje se Milutinu Pribojeviću da će otići u Sv. Jakova u Galiciju prvim brodom koji bude tamo plovio, Arhiv CANU, Zbirka dokumenata iz Historijskog Arhiva u Dubrovniku / HAD, *Diversa cancellariae*, XXXIV (1401-1402), 92', 15. III 1402/;

38 L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae Mediae Aetatis, II*, Vindobonae MCMXVIII, dok. 47.

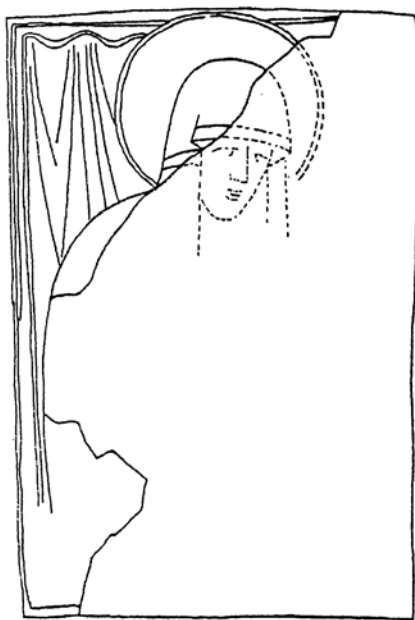
Fotografija 1. *Sjeverni zid zgrade br. 153*
(snimila T. Koprivica)

Fotografija 2. *Sveti Hristofor, niša sjevernog zida zgrade br. 153*
(snimila T. Koprivica)

Crtež 1.

Crtež 2.

Цр. 1 - Плочица из Доњег Селца, Подградец, према А. Јовановићу, Годишњак XXVII, 1989.

Цр. 2 - Плочица из Гостиља (гроб 126), према А. Јовановићу, Годишњак XXVII, 1989.

Tatjana Koprivica

**The fresco with image of. Saint Christopher in the Old Ber
Summary**

Fresco with the notion of St. Hristopher in Old Bar is located in the corbel of middle-aged building number 153, which was built upward the inward city gate, and which purpose was hospice, probably.

St. Christopher, shown as Christ-bearer, is demaged a lot. It was painted in XV century, and iconography and stile had the most similarity with the notions on east Mediterranean. The painter of St. Christopher is not known for us.